

MEMLÛK ASILLI BİR MİMAR “ÇERKES el-HALİLÎ (731?-791/1330?-1389)

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Dr. Öğr. Üyesi Esra Çıplak
Muş Alpaslan Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
e.ciplak@alparslan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4577-3026
Gönderim Tarihi: 12.10.2020 Kabul Tarihi: 27.11.2020
Alıntı: ÇIPLAK, Esra (2020). “Memlûk Asıllı Bir Mimar ‘Çerkes el-Halilî (731? -791/1330? -1389)”,
AHBV Edebiyat Fakültesi Dergisi, (3) 27-36.

ÖZ: Memlûk mimarisi; günümüze kadar ulaşan örnekleriyle hem geçmişten zamanına taşıdığı unsurlarla zanaat ile sanatı birleştirmiş hem de sultanlara ve memlûklere has bariz bir tarz oluşturmuştur. Memlûkler; Selçuklu, Zengî, Eyyûbîler ile hatta Semerkand ve Buhara’dan tevarüs ettiği mimari özellikleri kendi tarz ve zevkiyle birleştirmiş örnekleri günümüze kadar gelmiş eserler meydana getirmişlerdir. Bu mimari eserler dini, askeri, sivil ve iktisadi özellikler taşır. Memlûkler dönemindeki bu yapılaşma faaliyetinin bu binaları inşa edecek olan mimar ve mühendis gibi yapı ustalarını önemli bir konuma getirdiğinden şüphe yoktur. Bu cümleden olarak Sultan Berkûk’un imar faaliyetlerine alakası hem Mısır’da yeni bir dönemi başlatması hem de inşaatçı bir aile ile sıhrî bir bağının olması ile ilgili olabilir. Makaleye adını veren Çerkes el-Halilî’nin Berkûk dönemi yüksek rütbeli memlûk emirlerinden olup aynı zamanda memlûk kaynaklarında mimar ve mühendis olarak tasvir edilmesi, bazıları günümüze kadar gelmiş olan eserlerinden bahsedilmesi bu anlamda kendisini incelemeye değer kılmaktadır. Zira çocuk yaşta askerî eğitime tabi tutulan memlûklerin istidadınca görevlendirilmesine bakıldığında Çerkes el-Halilî’nin bu konuda yetkin oluşu memlûklerin bir şekilde mimarlık ve mühendislik eğitimi almış olabileceklerini de bize düşündürmektedir. Memlûk kaynaklarında zâtî ile ilgili kısıtlı bilgiye rağmen Berkûk dönemini anlatan bahislerde kâfi miktarda bilgi vardır. Emir el-Halilî, kaynaklarda mimar, mühendis veya şâddü’l-‘amâir olarak tanıtılmıştır. Hân el-Halilî, Medrese ez-Zahiriyye, Ravda adasındaki köprü gibi eserleri günümüze kadar ulaşan el-Halilî 21 Nisan 1389 Pazartesi günü Dımaşk yakınlarında Berze Savaşında vefat etmiştir. Bu makalede 14. yüzyıl memlûk kaynakları kullanılarak üst düzey bir askerin mühendislik/mimarlık faaliyetleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Memlûk, Burcî, Çerkes, Mimar, Mühendis, Sanat.

A Mamluk Architect “Cerkas al-Khalili” (731? -791/1330? -1389)

ABSTRACT: With its examples having survived into the present, Mamluk architecture not only combined craft and art with the elements it carried from the past to its time, but also created a style unique to sultans and Mamluks. Mamluks combined the architectural features that they inherited from Seljuks, Zengi, Ayyubis, even Semerkand and Bukhara with their own style and taste, thus producing works that have survived to the present day. These architectural works have religious, military, civil and economic characteristics. It goes without saying that this construction activity during the Mamluk period brought building masters such as architects and engineers to an important position who would construct buildings. Being a member of this group, Sultan Berquq’s involvement in development activities may be related both to his initiation of a new era in Egypt and to his inherited tie with a family of builders. Jarkas al-Khalili, who gives his name to this work, is found worth examining in this study due to the facts that he is one of the high-ranking Mamlukameers of the Berquq period, that he is also described as an architect and engineer in mammalian sources, and that some of his works have survived until today. Given that the Mamluks, subjected to a military training at childhood, were assigned to work in accordance with their aptitudes and that Jarkas al-Khalili appears to be competent in architecture, we are invited to think that the Mamluks may have somehow received architectural and engineering education. Despite the limited information about him in Mamluk sources, there is enough information in the narrations about the Berquq period. Amir al-Khalili has been introduced as an architect, engineer or shaddi’l-amair in the sources. al-Khalili, whose works such as Han al-Khalili, Madrasah ez-Zahiriyye and the bridge on the island of Ravda have survived to the present day, died on Monday, April 21, 1389 in the Battle of Barza near Damascus. In this article, the engineering/architectural activities of a high-level soldier are examined using the fourteenth-century Mamluk sources.

Keywords: Egypt, Mamluk, Burji, Circassian/Jarkas, Architect, Engineer, Art.

Giriş

Memlûk Devleti (1250-1517), merkezi Kahire olmak üzere Malatya’ya kadar uzanan geniş bir hâkimiyet sahasına sahiptir. Adından mütevellit, hükümdar veya emirlerin muhafız birliklerinde görev yapan hususî, içtimaî ve hukukî bir statüye sahip askeri (Yıldız, 1976: 80-86; Kopruman, 1989: 1-5) tanımlayan memlûk terimi, bir sistem olarak kurumsal bir yapıyı ifade

eder. Memlûk tarihçilerinin ed-Devletü't-Türkiye olarak da tesmiye ettikleri devlet; tarihi, yönetimi, işleyişi, askerî ve sosyal yapısı, ilmi, sanatı vs. ile nev'i şahsına münhasırdır (el-Makrîzî, 1998:III/70). Memlûk Sultanlığının ikinci dönemi olarak bilinen, el-Memâlik el-Çerâkise/Burciyye'nin bânîsi ez-Zâhir unvanıyla Sultan Berkûk'tur (el-Makrîzî, 1997: V/141-142; 1953: XVII/367-392; İbn Tagribirdi, 1992: XI/181; İbn İyas, 1982: I/II/318, 434; İbn Dokmak, 1982: 457, 478; Mübarek, 1305: I/40-46; Tekindağ, 1960: 85-94; 1961: 55; Koprman, 1987: VI/500-512; 1989: 13). (26 Kasım 1382) Zamanının yenilikçisi sayılan Berkûk'un on yedi yıl süren saltanatı, Timur'un Suriye'ye yaklaştığı sıralarda son bulmuştur (Tekindağ, 1961: 113; Koprman, 1989: 15). (20 Haziran 1399). Makalemize konu olan mimar Çerkes el-Halili ise Sultan Berkûk'un memlûklerinden olup aşağıda bahsi geçen eserlerini onun döneminde vücuda getirmiştir.

Kuruluşundan sadece onbir yıl (1261) sonra hilafet makamının Mısır'a intikaliyle bölge, hem âlimler için ilim merkezi olmuş hem de dini mimarinin en güzel örneklerini ortaya çıkarmıştır ('Âşûr, 1992: 158-167; Abouseif, 1998: 15-27; Yiğit, 2002: 1424). Kahire ve Dımaşk İslâm dünyasının en parlak ilim merkezleri arasında olduğundan Memlûk Sultanlarının bilhassa burada yaptırmış olduğu eserlerden günümüze intikal edenler, Memlûk ilmî hareketinin canlı şahitleri durumundadırlar (Tekindağ, 1961: 147; Koprman, 1992: 5/222; Yiğit, 2002: 1425). Farklı fıkıh havzalarından beslenen Mısır, tarihi seyrinde Malikî ve Şâfiîlerin yoğunluğuna sahipken Memlûkler döneminde Hanefîlerin buraya temayüzü görünmektedir. (Şeşen, 1995: 12/20-31) Bugün Şam'da bulunan ve Emevîlerin yaptırdığı camiide dört sünnî mezhebe ait mihrabın bulunması Memlûk Sultanı Baybars'ın bu dört mezhep için kâdilkudât tayini gerçekleştirmesi diğer nedenlerle birlikte yine Mısır'ın İslam ilim merkezi olması ile ilgilidir. Emevî camii içinde Roma dönemi sütunları ve vaftiz kuyusu gibi unsurların bulunması da mimarinin işlevselliği ile beraber derinliğine emsaldır. Bu minvalde, "*mabetlerin sosyal bir olgu olarak ait olduğu dini öğretinin toplumun tahayyülündeki somut göstergelerdir*" (Küçükaşçı, 2004: 91-104) fikrine katılmak makul görünmektedir.

Memlûk Sultanlarının kendi ad/unvanlarını taşıyan eserleri, kültürün "inanç" bileşeni ile mimarinin etkileşimi sonucu ortaya çıkmıştır. Zira sanat eseri; varlık ve kâinat tasavvurunun üretilene yani bu durumda mimariye yansımadır (Turgut, 1993: 171; Cansever, 1999: 38, 97; Öğüt, 2004: 63; Antel, 2004: 51-54). Bunun dışında Memlûk Sultanlarının nişanlarının eserlere işlenmesi de yine tıpkı Anadolu'daki kümbetlerde bulunan Türk tarihine dair nişanlar gibi özel simgelerdir. Bunların içinde güzel örneklerden olan ve bugün Şam'da bulunan Dımaşk Kalesi kapılarından biri üzerindeki Ferec b. Berkûk'a ait figürdür. Anadolu'da ise Erzurum'da bulunan 12 Hayvanlı Türk takviminin işlendiği kümbet, görülmeye değer özgün sanat eserlerindedir.

Memlûkler; Selçuklu, Zengî ve Eyyûbî mimarisi ile Türkistan'da özellikle Buhara ve Semerkand çevrelerinde, yaygın olarak kullanılan yüksek kasnaklı kubbe mimarisiyle bağlantı kurmuşlar ve Türk mimarisinin geleneklerine bağlı kalarak özgün bir üslup geliştirmişlerdir (Aslanapa, 1984: 92; 2002: 9-11). Dini mimari örneklerinden olan camii inşasında plan yönünden Fâtîmî Camii modelini de sürdüren Memlûklerde kubbe ve eyvan, önem kazanmış özellikle bezeme ve inşaat ustalığında yenilikler görülmüştür. Örneğin, Kalavun Külliyesinin bezemelerinde kullanılan mermer ve renkli taş mozaik daha sonra Mısır mimarisinde bir bezeme türü olarak yaygınlaşmış ve bitkisel motiflerle; sütunlar, kemerler ve nişler işlenmiştir. Mısır'da eğitim kurumlarının ilk örneklerinden olan el-Ezher Camii (970-972) Fâtîmî Dönemi eseri olup (Ülken, 1948: 112-115; Yetkin, 1954: 90-92; 1965: 70-72; 1984: 33-34; Muhammed, 1971: 165-227; Abouseif, 1998: 58-63) burayı külliye haline getiren yine Memlûklerdir. (1309) el-Ezher Külliyesi'nin özgün mimari ve tezyinî unsurlarını ihtiva eden, Memlûk devrinin sanatta ulaştığı ileri seviyeyi gösteren bölüm, bânîsi Nakîbü'l-Cüyûş Alâeddin Taybars el-Hâzindârî'ye atfen Taybarsiyye Medresesidir (el-Makrîzî, 1998: II/383).

Eyyûbîlerin, sünnî İslam inancını yerleştirmek için Kahire'de yaptırdığı çok sayıda medreseye ek olarak Selçukluların dört eyvanlı medrese mimarisinin Mısır'da tezahürü ile bu tarzda inşa edilen medreselerin sayısının yirmi beşi bulunduğu rivayet edilmektedir (Aslanapa, 1984: 96; Yetkin, 1965: 157).

Mısır'ın çeşitli şehirlerinde Memlûkler zamanından kalma farklı yapı tiplerinde çok sayıda eser mevcuttur. Bunlar dini, sivil ve askeri amaçla inşa edilen yapılardır. Memlûk dini mimarisi; cami, şifahane, medrese, hankâh ve kurucusunun türbesinden mürekkep külliyyeler ile müstakil olarak yapılmış eserleri ihtiva etmektedir. Memlûk dönemi camii mimarisinin anlatımında, bu plân değişiklikleri ile iç ve dış mekânlarda alçı kullanımı, çift renkli mermer kaplamaların geç dönemde artması, ahşap işçiliği ve son olarak minarelerin durumu mimari yapılara Memlûk imzası atmıştır.

Dini mimariden başka Memlûk coğrafyasında Nil Nehrinden mülhem köprüler, halicler, bendler, devvâblar vs. su mimarisinden de pragmatik eserlerin yapıldığını görüyoruz.

Memlûk Devleti'nde Çerkes el-Halilî ve Eserleri

Yukarıda bahsi geçen eserlerden bazılarının mimarı olan Çerkes el-Halilî'nin memlûk bürokrasisinde üstlendiği pek çok rol, Yelboğa el-Ömerî (ö. 1366) ile başlayıp Berkûk ile devam etmiştir. Yelboğa'nın katli sonrasında el-Halilî; Berkûk, Zeyneddin Berke, Altunboğa el-Çobanî ile birlikte Kerek'e sürülmüştür. Burada beş yıla yakın hapis hayatı yaşamıştır. Buradan ne zaman çıktığı ile ilgili kayıt yoksa da onun yine Berkûk ile beraber hareket ettiği varsayılmaktadır.

Zaman içinde kendisi gibi emir olan ve Memlûk askeri sisteminde en üst merteye olan yüzler emirliğine yükselen Berkûk'un Memlûk Sultanı olmasıyla onun statüsünün de arttığını görmekteyiz. Bahrî Memlûk Sultanı Melik Eşref Şa'ban b. Hüseyin'in 778/1377'de öldürülmesinden sonra Melik el-Mansur 'Ali b. el-Eşref onun yerine geçmiş bundan sonraki siyasi ve askeri olaylar Berkûk lehine değişmiştir (İbn Tagribirdi, 1986: IV/206).

İbn Tagribirdi'nin el-Menhelü's-Sâfî adlı eserinde makalemize konu olan Çerkes el-Halilî ile ilgili malumat bulunmaktadır. Burada belirtildiğine göre adı görev ve unvanları "Çârkes/Çerkes b. Abdullah el-Halilî el-Yelboğavî, Emîr Seyfeddin, Emîr Âhuru Kebîr" şeklinde olup el-Melik ez-Zâhir Berkûk döneminde yaşamıştır (1986:IV/205). Haziran 1380'den Mayıs 1389'a kadar Emîr Âhuru Kebîr görevinde olan mimarımız ölene kadar bu vazifeyi ifa etmiştir (İbn Hacer, 1969: I/211, el-Makrîzî, 1997: V/220-221, 270).

Seyfeddin Çerkes b. Abdullah el-Halili el-Yelboğavi; Yelboğa el-Ömerî ve ez-Zâhir Berkûk'un memlûküdür. "Memâlîkü'l-Atabek Yelboğa el-Ömerî" ifadesiyle Yelboğa memlûklerinden olduğu anlaşılan mimarımızın nisbesi olan el-Halilî ise tâcirine atıftır. Kaynaklarda; mimar, mühendis veya Şâddü'l-'Amâir¹ "Nâzir al-İmara" (Uzunçarşılı, 1988: 344; Abouseif, 2011: 377) olarak tanıtılan Emir, kariyer basamaklarını emin adımlarla çıkmıştır. Eyyûbîlerde îmar faaliyetleri üstâddâr'ın görev alanı içerisinde yer alırken Memlûklerde bu görev, Şâddü'l-'Âmâir adıyla yeni bir daireye devredilmiştir (Ayaz, 2012: 394). Eserde, kesin olmamakla birlikte onun Tarablus Türkmenlerinden olduğu bilgisi mevcuttur.

el-Halilî'nin Yelboğa Memlûkleriyle başlayan kader çizgisi Berkûk'la kesişmiş ve onunla pek çok yerde birlikte yer almıştır. Yelboğa el-Ömerî 1366'da öldükten (el-Makrîzî, 1997: IV/302; Ayaz, 2007: 81-100) sonra Sultan el-Melik el-Eşref Şa'bân, 1367'de onlardan bir kısmını Nil'de boğdurmuş, bir kısmını başka şekilde öldürmüş bir kısmını da Suriye, Asvan ve Kerek'e sürgüne göndermişti (el-Makrîzî, 1997: IV/314-315). Bu sürgündekilerden ikisi yine el-Halilî ve Berkûktur (İbn Kadî Şuhbe, 1997: 308; el-'Aynî, 2002: 45). 790 yılında Hac Emiri

¹ O, ustalara nazik ve yumuşak davranmalı, hiç kimseyi güç yetiremeyeceği bir işe koşmamalı, aç bırakmamalı ve anlaştıkları şartlar üzere onların karnını doyurmalıdır. Namaz vakitlerinde onlara izin vermelidir zira namaz vakitleri, üzerinde anlaşılan çalışma süresine dâhil değildir. Bazı şâddü'l-'amâirlerin çalışanları ücretsiz çalıştırması, aç bırakması, onlara hak ettiklerinin altında ücret vermesi ya da onlara güç yetiremeyecekleri işleri yüklemesi en büyük haramlardandır. Bütün bunlar, yaratılmışlar konusunda Allah Teâlâ'ya büyük bir isyandır. Bundan da kötü olanı, camiler ve medreseler inşa etme bahanesiyle çalışanlara bu muamelede bulunulmasıdır. Bunda Allah'ın rızasına ulaştıracak ne var ki! bkz. Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alf b. Abdilkâfî es-Sübkî (ö. 771/1370), Mu'îdü'n-Ni'am (Makam ve Meslek Ahlâkı), (Haz. Harun Yılmaz-Muhammet Enes Midilli) (ed. Halit Özkan), T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019, s. 236-237.

olarak da görev alan Çerkes el-Halilî (el-Malatî, 2002: 263) Berkûk döneminde şaşalı bir hayat yaşamıştır.

1382'de "el-Melikü'z-Zâhir" unvanıyla sultan oluşunun ardından Berkûk, kendisine karşı meydana gelen mukavemetleri kırmakla meşgul oldu. Ancak el-Eşrefiyye memlûklerinin reisi Malatya Nâibi Mintaş'ın (ö.1393) ve daha sonra Yelboğa memlûklerinin reisi Haleb Nâibi Yelboğa en-Nâsirî'nin isyanlarını bastıramadı ve tahttan uzaklaştırıldı. Kısa süre sonra çıkan Yelboğa-Mintaş rekabeti üzerine yeniden harekete geçen Berkûk, atabekliğe getirilen Mintaş'ın kumandasındaki Memlûk ordusu ile Dimaşk civarında karşı karşıya geldi. Haleb Naibi Yelboğa en-Nâsirî, Berkûk üzerine hareket edince Mintaş ve memlûkleri de onun yanında durdu. Haleb ve civar belde emirlerinin içinde Çerkes el-Halilî de vardı. 14 Rebî'u'l-Evvel 791 tarihinde Kahire'den çıktılar. Rebî'u'l-Âhir'de Dimaşk'a ulaştılar. es-Sehâvî'nin Vecîzü'l-Kelâm adlı eserinde Rabve (1995: 293) olarak belirttiği Menhelü's-Sâfî'de ise Berze Savaşı (İbn Tagrıbirdi, IV/207)² olarak verdiği bilgiye göre 21 Rebî'u'l-Evvel'de Dimaşk dışında Salı günü Çerkes el-Halilî öldürüldü (el-'Aynî, 2002: 75, 237, 262; el-Malatî, 2002: I-II/272). (20 Mart 1389) 791'de ölümünden sonra Emir Mintaş'ın, Çerkes'e ait 500.000 dirhem ve yaklaşık 50.000 dinar ve ayrıca yaklaşık 300.000 Mısır dinarı ele geçirdiği de kayıtlar arasında yer almaktadır (İbn Tagrıbirdi, 1992: XI/278, 298).

el-'Aynî, Çerkes el-Halilî için övgü dolu sözler sarf etmiştir: *"O güzel bir adamdı. Becerikliydi. Esnek bir dili vardı. Görkemliydi. Bilgili ve merhametliydi. Sadık ve güvenilirli. Yanında önemli ve tecrübeli kimseleri bulundururdu. Akıllı ve mukayeseliydi. Hayırseverdi. İhtiyaç sahiplerine yardım ederdi. Her yıl Haremeyn-i Şerif'e içtenlikle kemha (buğday) gönderirdi malının tamamı sair ülkelerle ticareti yoluyla elde etmişti."*

Kaynaklarda belirtildiğine göre Çerkes el-Halilî, Mısır/Kahire'de birçok eser inşa etmiştir (İbn Tagrıbirdi, 1986: IV/207). Onun eserlerinin genel karakterine baktığımızda hem iktisadi, hem askeri, hem sivil, hem de dini özellikler taşıdığını görüyoruz. Sultan Berkûk'un desteğini yaşamının sonuna kadar gören el-Halilî'nin adıyla müsemmâ ve günümüze de intikal etmiş ilk eseri Han el-Halilî'dir.

1. Kahire'de Hân el-Halilî (İbn Tagrıbirdi, 1986: IV/206) adıyla malum bu çarşı, altı asrı aşan bir geçmişe sahip ve halen Mısır/Memlûk tarihi mirasının en önemli unsurlarından olup şehrin ekonomik hayatının merkezinde yer almaktadır. Bugün Hân el-Halilî çarşısının bulunduğu yer, el-Hitat'ta, Fâtımî hanedanının mezarlığı olarak geçmektedir (el-Makrîzî, 1998: II/578; İbn Tagrıbirdi, 1986: IV/207). Fâtımîler, Mısır'ı ele geçirdikten sonra 969'da Kahire'yi akabinde de el-Kasru'l-Kebîrü's-Şarkî'yi inşa etmişlerdi. Hân el-Halilî ise bu tesisin içinde bir bölümdü. Berkûk zamanında vebadan dolayı büyük bir kıyım yaşanmış olmasına rağmen Mısır, ekonomi ve ticaretin merkezi olmaya devam etmiş ve pek çok ticari ve dini yapılar inşa edilmişti. Bunlardan biri olan Hân el-Halilî, Sultan Berkûk'un baş mimarı Emir Çerkes el-Halilî tarafından büyük bir kervansaray olarak (1382-1389) yapılmıştır. Bu maksatla mimar Çerkes, Fâtımî hanedanının mezarlığını yıkarak kemikleri de Berkıyye Kapısına (el-Makrîzî, 1998: I/380)³ yani şehrin doğu bölgesine taşımıştır (el-Makrîzî, 1998: II/579). el-Makrîzî; Çerkes el-Halilî'nin ölümünü, mezarlığı taşıdığı gerekçesiyle *Fâtımî Laneti* şeklinde tasavvur etmiştir. Çünkü Safran (Zağferân) Mezarlığı olarak bilinen Fâtımî halifelerinin mezarlarının bulunduğu sarayın mozolesinden Çerkes el-Halilî eşeklerin üzerindeki çöp tenekelerinde bu ölümlerin kemiklerini çıkarmış ve *"Bunlar kâfir mürted olan Fâtımîlerin kemikleri"* diyerek onları çöp yığınlarına atmıştır. Nice sonra, Haleb isyanı sırasında Berkûk'un beşyüz memlûk ile beraber Çerkes el-Halilî'yi de göndermesi ve Dimaşk dışındaki çatışmada

² Dimaşk'a giden memalik ve ümeranın ölümüyle ilgili haberlerden bahseden el-Makrîzî en-Nâsirî Muharebesinde el-Halilî'nin öldüğünden ve diğer emirlerin de tutuklandığından bahsetmektedir. Bkz. el-Makrîzî, es-Sülûk, 1997: V/221.

³ Kahire'nin kuzey yönünde birbirine birleşik Züveyle adında iki kapı; Nil nehrine bakan tarafında ise "Futûh", diğerine de "Nasr" adı verilen iki kapı; doğu istikametinde de Berkıyye, Bâbu'l-Cedîd, Mahrûk ve güneyde Kantara, Ferec, Bâbu's-Sa'âde, Bâbu Hâce adında toplamda on bir adet Kahire kapılarından bahsedilir.

(Nisan 1389) onun öldürülmesi ve hatta cesedinin çıplak olarak halka açık yerde bırakılması yukarıda belirtilen hadiseye bağlanır. el-Makrîzî, onun Fâtımî imamlarının kemiklerini ve soylarını utandırdığı için Allah tarafından bir ceza olarak, patlayıp çürüyene kadar şişmeye bırakıldığını yazmıştır (el-Makrîzî, 1998: II/578-579). Dimaşklı İbn Kadı Şuhbe ise onun Temmuz ayında öldürüldüğünü, her şeyinin ondan alındığını, çıplak olarak atıldığı yerde bir kadının onu bir battaniyeyle örttüğünü ve oraya gömüldüğünü yazmaktadır. Ayrıca halk, önceki yıl Mekke Emirinin öldürülmesi (el-Makrîzî, 1997: V/198) hadisesinin intikamı olarak bu olayı değerlendirmişlerdir (İbn Kadı Şuhbe, 1977: 308).

2. Medresetü ez-Zâhiriyye: (H. 786-788) 1384 ile 1386 yılları arasında Kahire'de inşa edilen ve Bakırcılar Çarşısında el-Maristan el-Mansûrî Camii'nin yanında bulunan bu medrese el-Berkûkiyye ismiyle tanınıyordu (Mübarek, 1305: II/13, VI/4; el-Malatî, 2002: I-II/217-218). Medresenin mimarı, Şihabeddin Ahmed b. Muhammed et-Tulunî'dir. Beyn el-Kasreyn'de (Poole, 1901: 109-111), el-Medresetü'l-Kâmiliye ile el-Medresetü'n-Nâsiriyye arasında (Baybars el-Mansûrî, 1998: 86, 382; el-'Aynî, 2002: 190) Şâdd al-'Amâir Çerkes el-Halilî (Tekindağ, 1961: 44, 45, 60, 117, 119) nezaretinde mimar Şihabeddin Ahmed b. Muhammed et-Tulunî tarafından inşa edilen medrese, Sultan Hasan Medresesi (Richmond, 1926: 134; Pascha, 1903: 68vd.) şeklinde tertip edilmiş olup iç avluya bakan dört büyük kemeri hâvîdir (el-'Aynî, 2002: 191, 192; İbn el-Furat, 1936: IX-I/34, 119, 477). Çerkes el-Halilî'nin ismi cephedeki ve avludaki açılış kitabesinde geçmektedir (Rızk, 1997: II/501-502)⁴. Aile mezarlığı, kırmızı ve beyaz taşla inşa edilen medresenin doğu köşesindedir. Bronzdan mamul olup gümüşle işlenmiş olan kapısı ise buraya ayrı bir güzellik vermektedir (Salim, 1962: III/53-57). Muasır müellifler tarafından tavsif edilen medrese, 11 Muharrem 788/1386 Çarşamba günü hususi merasim ile hizmete açılmıştır (el-Malatî, 2002: I-II/239; İbn Haldûn, 1957; Pedersen, 1979: 1-71). Merasimde bizzat hazır bulunmak suretiyle halka pek çok sadaka dağıtıp ulemaya da yemekler tevzî' ettiren Berkûk, medreseye dört mezhebe mensup imamlar ile sûfî, hatîb ve kârîler tayin etmiştir (es-Sehâvî, 1995: 94, 299, 383, 476, 1043, 1199, 1262, 1270).

Sultan; doğudan getirdiği Şeyh Alâaddin es-Sayramî el-Hanefî'ye cübbeler (hil'at) verdi ve onu müderris olarak atadı. Sûfiye ve Emir Çerkes el-Halilî ona halıyı hazırladı, böylece üzerine oturdu. Sultan, medresenin yapımından sorumlu emir Emir Çerkes el-Halilî'ye ve muallim-mühendis Şihabeddin Ahmed b. Muhammed et-Tulunî'ye de birer cübbe verdi. Her ikisi de "altın kumaş" ile ata bindiler. Berkûk, Çerkes el-Halilî'nin on beş memlûküne de cübbe ve her birine 500 dirhem verdi. Şeyh Alâaddin es-Sayramî el-Hanefî halının üzerine oturduğu zaman; Mü'minûn Suresi 116. ayette olduğu üzere "Allah, her egemenliğin hükümdarıdır." dedi. Hoca, Kur'an okudu ve sonra Sultan Bâb ez-Züveyle'den kaleye geri döndü.

el-Makrîzî'ye göre muhtelif revaklarda oturan öğrenciler ikindi namazından sonra ders görüyor ve Berkûk'un emriyle her gün ekmek ile pişmiş et, ayda bir defaya mahsus da tatlı, zeytinyağı, sabun ve bir miktar da dirhem alıyorlardı (el-Makrîzî, 1997: V/137, 138; 1998: 276). Mezkûr medresede "*ulumu nakliye*"⁵ ismi altında toplayabileceğimiz yedi ders yapılıyordu (Pedersen, 1979: 63). es-Suyûtî, Hüsnu'l-Muhadara'da medresede eğitim veren mezhep hocaları ve verdikleri derslerle ilgili de detaylı bilgi vermiştir. el-Bârî Şehabeddin b. 'Attar, şiirinde el-Halilî'nin buraya hizmet için geldiğinden bahsetmektedir (es-Suyûtî, 1967: II/271; Rızk, 1997: II/483-526).

⁴ Uzun bir şerit halinde pencerenin üzerinde yazılan ifadede Sultan Berkûk'un iyi hasletleri, devletin devamı için güzel dilekler ve Allah'a dua-şükür yer alırken Çerkes ile ilgili de büyük emirler için söylenen makarr ifadesi kullanılmıştır. Makarr, Memlûk Devletinde yüksek bir lakâbdır.

⁵ Naklî ilimler: Kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, sarf ve nahivdir.

3. Köprü: Çerkes el-Halilî'nin bir başka çalışması; Ravda ile Erva adası arasında bağlantıyı sağlayan Zukâk el-Kanâdil⁶(el-Kalkaşandî, 1980:II/184) diye tesmiye olunan yerde yapılan bir taş köprüdür. İnşasına 784 senesi Rebî'u'l-Evvel ayında başlanmış olan köprüyü Çerkes el-Halilî Rebî'u'l-Âhir'in başında tamamlamıştır (el-Makrîzî, 1997: V/137,138; İbn Dokmak,1982: 456; İbn Hacer, 1969: I/253-254; İbn İyas,1982: I-II/304-305; el-Malatî, 2002: I-II/191; Popper, 1955: 25). İbn Dokmak'ın ifadesine göre 200 olduğu belirtilen köprünün uzunluğu 300 kasaba (Hinz, 1990: 77-78)⁷, genişliği ise 10 kasaba olarak diğer kaynaklarda zikredilmiştir (el-'Aynî, 2002: 18; el-Kalkaşandî, 1980: 184). el-Bârî' Şehabeddin b. 'Attar'ın Menhelü's-Sâfî'de yer alan şiirinde “*Nil nehri arzı/yerini el-Halilî'ye şikâyet etti bu şikâyet üzerine o da onu sardı suyun korktuğunu görünce onun üzerine hemen köprü yaptı*” şiirin devamında ise 'Attar; “*Ey Nil, işte sen böyle şikâyet edersen etrafını kuşatıp üzerine köprü yaparlar bu da senin cezan olsun*” köprü yapımı bu şekilde tahayyül edilmiştir (el-Makrîzî,1998: II/767; İbn Tagrıbirdi,1986: IV/206; İbn Dokmak, 1982: 456).
4. Değirmen: Zi'l-Ka'de ayında Çerkes el-Halilî, yukarıda bahsi geçen köprü üzerinde bir değirmen yapmıştır. Su ile dönen değirmen her gün beş irdeb buğdaydan/kemha (Hinz, 1990: 30-31,47-48)⁸ fazlasını öğüttüğü bilgisi yine kaynaklarda verilen malumattandır (el-'Aynî, 2002: 123; İbn Tagrıbirdi,1986: IV/206; 'Askalânî, 1969: I/254; el-Malatî, 2002: I-II/194).

Berkûk döneminde yukarıda bahsi geçen imar faaliyetlerinin dışında Kahire'deki cami, hankâh ve türbelere pek çok para tahsis edildiği bilgisi memlûk kaynakları ile beraber bu konuda epey malumat vermiş olan Ahmet Ali Bayhan'ın⁹ çalışmalarından elde ettiğimiz bilgiyle sabittir. Çerkes el-Halilî'nin yaptığı imar faaliyetlerinin haricinde Ürdün'de Şerî'a nehri üzerinde inşa edilen Şerî'a Köprüsü ise Dimaşk yolunu kapayan suların hücumuna mani olmak üzere dubalı olarak yapılmıştır. Müelliflerce devrin en mükemmel yapılarından biri olarak zikredilen köprünün uzunluğu 120 genişliği 20 zira'dır (İbn el-Furat, 1936: IX-I/85- 86; el-'Aynî, 2002:147). Köprü, Akka'ya giden deniz yolunun nehri kat ettiği Şerî'a üzerinde olduğu bilinen Cisrû Benat Ya'kub olmalıdır (Cisr, 1979: 198-199). Berkûk, Cenevizlilerin Memlûk Sultanlığı'na taarruzlarından endişe etmesi sebebiyle İskenderiye'de büyük bir *Hazâin es-Silah* yaptırdığı (el-Makrîzî, 1997: V/137, İbn el-Furat, 1936: IX/86-87) gibi 786-1384'te de berzahını genişlettiği Dimyat Kalesi'nin de burçlarını tamir ettirmişti. Başta Kal'atül-Cebel (el-Hitâî, 1998: 23-27; Popper, 1957: 19) olmak üzere muhtelif camileri de tamir ettiren Berkûk, Nil sularını kaleye çıkarmak için havuz, sarnıç, sebil düzeneği ile bir teçhizat kurdu muştur (el-Makrîzî,1997: V/137; İbn el-Furat, 1936: IX-I/86). Hicaz yolunda Vadi Bani Salim Tepesinde bir bend (veya fıskiye) yaptırmış, 786-1384'te Haleb'de yapılan bazı tamir faaliyetlerini müteakip Kudüs'ün su yolunu yeniden inşa (İbn el-Furat, 1936: IX-I/86; el-Hitâî, 1998: 24) ve namına izafeten *Han ez-Zâhir Kayseriyye*'yi de yenilettiği (Dozy, 1881: 432; el-Hitâî, 1998: 23). Kahire'nin su ihtiyacı ya kemerler vasıtasıyla ya da sakalar yardımıyla giderilmişti. Havuz, sarnıç ve sebillerden oluşan depolama alanları da su ihtiyacı nedeniyle inşa edilmiştir (Raymond, 1995: 107). Günümüze intikal eden eserlerden Ayıtmış el-Becasî Havuzu, *Havzu'l-Devvâb* (1383) hayvanların su ihtiyacını karşılamak için olup iki büyük kemerle caddeye açılan dikdörtgen şekilli bir mekândaki

⁶ “*Fustat'ta cadde üzerinde oturan Emir ve bazı seçkinlerin evlerinin önünde lambalar yandığı için bu isimle anılmıştır.*” Bkz. Yılmaz Can (2005). “*Hülefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Orduğâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme*”, *İstem*, Yıl:3, Sayı:6, s. 229.

⁷ 1 kasaba ortalama 3,99 metrelik uzunluk ölçüsüdür.

⁸ 1 irdeb 96 küçük kadeh, 1 kadeh 232 dirhem buğday tanesine eşittir ve 1 kemha 0.0488 gramdır.

⁹ Mısır'da Memluk Sanatı, Türkler, VI, Ankara, 120-132; Mısır'daki Eyyubi Devri Mimari Eserleri: Medreseler ve Hankâh/Zaviyeler, Atatürk Ün. Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 12, 1-16; Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı, Türkler, C 6, 133-143; Kahire Kalesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 3, 2010; Bir Tarih Müzesi: Mısır, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 9-24; Mısır'daki Arap Harfli Kitabeler Üzerine Bir Değerlendirme, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 251-279; Eyyubiler Devrinden Günümüze Kahire Kalesi'nin Mimari Gelişimi ve Önemi, Sosyal Bilimler Arastirmalari Dergisi 7 (2).

yalak ve su deposundan ibarettir (el-Hüseyî, 1988: 341-344). Kahire’de günümüze kadar ulaşabilmiş en eski sebil örneği, Sultan Nasır Muhammed’in, Muiz li-Dini’l-lâh Caddesi’ndeki medresesinin girişinin sol tarafına inşa ettirdiği 1326 tarihli yapıdır. İlk örneklerini Kahire’de, Bahri Memlûkler devrinde (1368-69) Ümm Sultan Şa‘ban Medresesi’ndeki sebilhane-sıbyan mektebi birleşimi olan sebil-küttablar yeni, özgün ve işlevsel eserlerden olup Burcî Memlûkler döneminde bunlar daha da geliştirilmiştir (Aslanapa, 1972: 304; Poole, 1886: 82-83; Raymond, 1995: 107). Diğer taraftan Berkûk’un kendi adına çeşitli değerlerde olmak üzere Halep, Dımaşk ve Kahire darphânelerinde bastırıldığı bakır, gümüş ve altın paralarından bazıları da günümüze ulaşmıştır. 789 yılında Çerkes el-Halilî de bu işle vazifelendirilmiştir. “*Aralarında bir sembol bulunan iki daireyi en içteki çemberde gösterecek şekilde yeni bir türden madeni paraları*” darbetme emri alan el-Halilî’nin bastığı para için bu tarihten önce bu şekilde kompoze edilen madeni bir para olmadığı belirtilmiştir. Bu yeni dirhem, sıra dışı bir figüre ve ön yüzünde bir daire içine alınmış merkezi bir sembole sahip olup arka yüzü ise yatay çizgilerle yazılmış dini ibareyi göstermektedir¹⁰(İbn el-Furat, 1936:IX-I/6-8). Yine, el-Halilî’nin Kal’atü’l-Cebel’de fülûs bastırma emrini verdiği de kayıtlara geçmiş hadiselerdendir (el-Makrîzî, 1997: V/198).

İbn Hacer ve Makrîzî’den öğrendiğimize göre kendisiyle ilgili bir başka bilgi 785 Cumâdî el-Evvel tarihinde (Haziran 1383), ‘ıkta sahibi olduğu Mısır’ın kuzeyinde Garbiye’de Birma köyünde, düğün sırasında Hıristiyan köylülerle Müslümanlar arasındaki tartışma nedeniyle şikâyet için Kahire’ye gelen davacılar Nâibi Saltana olan Sudun eş-Şeyhûnî’ye şikâyetlerini dile getirmişlerdir. Dava sonucunda Sudun, kararı ‘ıkta sahibi Çerkes el-Hâlîlî’ye bırakmış ve bahsi geçen olayda üç Müslüman dövülüp hapse atılmıştır. Sultan Berkûk daha sonra soruşturmayı tekrar başlatmış onların serbest bırakılmalarını emretmiş ve köy halkından bazılarının idamına karar vermiştir (İbn Hacer, 1969: I/273-274; el-Makrîzî, 1997: V/150-151).

Sonuç

Doğum tarihi ile ilgili kesin bir bilgi olmamasına rağmen takriben 1330 yılında dünyaya geldiği tahmin edilen Emir Halili, emirler arasındaki mücadele nedeniyle 1389 senesinde ölmüştür. Çocukluk ve gençlik döneminin başları ile ilgili bilgiye rastlamadığımız emir hakkında ilk bilgiler Yelboğa el-Ömerî ve Berkûk münasebeti ile görünmektedir. Sultan olma sürecinde Berkûk nezdinde bulunduğu ve onun hükümdarlığında diğer emirlerden farklı olarak onu öne çıkaran husus mühendislik faaliyetleridir. Yapımı ve nezaretinde bulunduğu eserlerden bilgi verdiğimiz çalışmamızda Memlûklerde aklî eğitimin, mimari göstergelerine atıfta bulunmak gayreti içinde olduk. Tahminen yarım yüzyıllık ömründe Memlûk Devleti’nde farklı görevler üstlenmiş bir emir olarak sadakatini de bu noktada belirtmek gerekir. Bir memlûk emirinden öte; şâdd, mimar, mühendis, Emîr Ahur, müşir gibi görevlerinin olduğunu günümüze intikal eden eserlerinden öğrendiğimiz Çerkes el-Halilî, teknik bilgilerle donanmış bir zattır. Bu mesleki unvanlar, mesleğin gerektirdiği eğitimi karşılamadığından karışıklığa ve yeni sorulara neden olmaktadır (Rabbat, 1998: 31). Bu bilgi esnekliği dönem kaynaklarından dolayı olsa da memlûk eğitim sistemi ile ilgili yeni sorular zihinde canlanmaktadır. Bizzat inşa ettiği, inşasına nezaret ettiği veya tamamladığı mimari yapılarla ilgili ancak günümüze ulaşabilenlerden detaylı bilgi edinmekteyiz. Bunun dışında dönem kaynakları eserlerle ilgili kısa bilgi vermekte ancak önemini de vurgulamaktadır. Çerkes’in yaptığı eserler içinde yukarıda bahsi geçen ilk ikisi hem yapımı hem de öyküsüyle oldukça ilgi çekici olup köprü ve değirmen yapımı ise mühendislik bilgisinin kuvvetle hissedildiği çalışmalardır. Çalışmamız bu noktada bir asker-mühendisin biyografisinden öte siyasi tarihin somut kültürel mirasının failerini tanıtmaktadır.

KAYNAKLAR

(1979), Cisir Benât Yakub, *İA*, C.3, s.198-199.

‘ÂŞÛR, S. Abdülfettah (1992), *el-Mücteme’u’l-Mısri fî ‘Asrı Selâtini’l-Memâlik*, Kahire.

¹⁰ <http://numismatics.org/digitallibrary/ark:/53695/nnan55713>. (06.11.2020)

- ANTEL, Ayla (2004), "Mimarlık Tarihinin Gelişiminde Kültür - Mimarlık - İnanç İlişkisi", *Sanat ve İnanç 1*, s. 51-54.
- ASLANAPA, Oktay (1972), *Türk Sanatı, I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar*, İstanbul.
- ASLANAPA, Oktay (2002), "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat", *Türkler*, C. 6, Ankara, s. 15-18.
- AYAZ, Fatih Yahya (2007), "Türk Memlûkler Döneminin Büyük Emirlerinden Yelboğa El-Ömeri (Ö.768/1366) ve İdaredeki Nüfuzu", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/1, Adana, s. 80-100.
- AYAZ, Fatih Yahya (2012), "Üstâdüddâr", *DİA*, C. XLII, İstanbul, s. 393-396.
- BEHRENS-Abouseif, Doris (1998), *Islamic Architecture in Cairo an Introduction*, Cairo, The American University in Cairo Press.
- BEHRENS-A. D. (2011), "Craftsmen, upstarts and Sufis in the late Mamluk Period", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 74, No. 3, s. 375-395.
- BEHRENS-A. D. (1995), "Muhandis, Shad, Mu'allim - Note on the Building Craft in the Mamluk Period", *Der Islam: Journal of the History and Culture of the Middle East*, 72 (2), s. 293-309.
- CAN, Yılmaz (2005), "Hülefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *İstem*, Yıl:3, Sayı: 6, s. 215-235.
- CANSEVER, Turgut (1999), *İslam'da Şehir ve Mimari*, İz Yay., İstanbul.
- DOZY, Reinhart Pieter Anne (1881), *Supplement Aux Dictionnaires Arabes*, 2V, E. J. Brill, Leiden.
- el-'AYNÎ, Bedreddin Mahmûd b. Ahmed (2002), *'Ikdu'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zamân "es-Sultan Berkûk Müessesü Devlet el-Memâlik el-Çerâkise"*, *Safahatu min Tarihi Mısır, H. 784-801/M. 1382-1398*, (tahkik: İman 'Ömer Şükrü), Kahire.
- el-HITÂÎ, Rükneddin Baybars el-Mansûrî en-Nâsirî ed-Devâdâr (1998), *Zübdet al-Fikre fî Tasrîh al-Hicre*, (ed. Donald Sidney Richards), Beyrut.
- el-HÜSEYNÎ, Mahmud Hamid (1988), *el-Esbiletü'l-Osmaniyyeti bi-Medineti'l-Kahirati (1517-1798)*, Kahire.
- el-KALKAŞANDÎ, Şehabeddin el-'Abbas Ahmed b. 'Abdullah (1980), *Me'âsir el-İnâfe fî Me'âlim el-Hilâfe*, (neşr. 'Abdüssettâr Ahmed Ferac), C. II (2C), Beyrût, 'Âlem el-Kütüb.
- el-MAKRÎZÎ, Takîyyüddîn Ahmed b. Ali (1953), el-Nukûd el-Kadîme ve'l-İslamiyye, (çev. İbrahim Artuk), *Bellekten*, XVII/67, s. 364-392.
- el-MAKRÎZÎ, Takîyyüddîn Ahmed b. Ali (1997), *Kitâb es-Sülûk li-Ma'rifet Düvel el-Mülûk*, (neşr. Muhammed Abdulkadir Ata), C.IV-V (8C), Beyrut, Dâr el-Kütüb el-'İlmiyye.
- el-MAKRÎZÎ, Takîyyüddîn Ahmed b. Ali (1998), *Kitab el-Mevâ'iz ve el-İ'tibâr fî Zikr el-Hitât ve el-Âsâr*, (neşr. Muhammed Zînühüm -Mediha eş-Şarkâvî), (3C), Kahire.
- el-MALATÎ, Zeynüddin 'Abdülbâsıt b. Halil b. Şahin. (2002), *Neyl el-Emel fî Zeyl ed-Düvel*, (neşr. 'Ömer 'Abd es-Selâm Tedmürî), C. I/II (9C), Sayda-Beyrut.
- es-SEHÂVÎ, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. (1995), *Vecîzü'l-Kelâm fî'z-Zeyl 'alâ Düveli'l-İslâm*, (neşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-İsâm Fâris el-Harestânî-Ahmed el-Hutaymî, C.I (4C), Beyrut.
- es-SUYÛTÎ, Ebu'l-Fadl Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (1968), *Hüsnü'l-Muhadara fî Tarihi Mısır ve'l-Kahire*, C. II, (tahkik: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru İhyâi'l-Kütübil-'Arabîyye, Kahire.
- es-SÛBKÎ, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. (2019), *Mu'îdü'n-Ni'am (Makam ve Meslek Ahlâkı)*, (Haz. Harun Yılmaz-Muhammed Enes Midilli) (ed. Halit Özkan), T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.
- HINZ, Walther (1990), *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), No. 487. FEF Yay. No. 21, Marmara Ün. Yay. İstanbul.

- İbn DOKMAK, Sârım ed-Dîn İbrahim b. Muhammed b. Aydemir (1982), *el-Cevherü's-Semîn fî Siyeri'l-Hulefâ ve'l-Mülûk ve's-Selâtin*, (neşr. Saîd Abdülfettâh Âşûr-Ahmed es-Seyyid Derrâc), Mekke.
- İbn el-FURAT, Nâsır ed-Dîn Muhammed b. 'Abd er-Rahîm (1936) *Tarihu ibn el-Furat*,(neşr. Kostantin Zurayk), C. IX/I, Beyrût, el-Matba'a el-Emir Kâniye.
- İbn HACER, Şehabeddin Ahmed b. 'Ali el-'Askalânî (1969), *İnbâ' el-Gumr bi-Ebnâ el-'Umr*,(neşr. Hasan Habeşî), C. I, (4C), Kahire.
- İbn HALDÛN, Ebu Zeyd Abdurrahman bin Muhammed el Hadramî (1957), *et-Ta'rif bi-ibn Haldun ve Rihletihi Garben ve Şarken*, from King Saud University, (tıpkıbasım)
- İbn İYAS, Zeyn ed-Dîn Muhammed b. Ahmed (1982) *Bedâ'î' ez-Zuhûr fî Vekâyi' ed-Duhûr*, (tahkik: Muhammed Mustafa), C. I/II (5+3C), Kahire.
- İbn KADI ŞUHBE, Takîyyüddîn Ebi Bekr bin Ahmed el-Esadî ed-Dimeşkî. (1977), *Tarihu ibn Kadî Şuhbe*, (der. Adnan Derviş) C. I, (3C), Dimeşk, el-Matba`atü'l-Kâsûlîkiye.
- İbn TAGRİBİRDÎ, Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî (1986), *el-Menhelü's-Sâfî ve'l-Müstevfî fi ba'de'l-Vâfî*, (terc. Tâc b. Seyfe eş-Şeviki - Cekem b. Abdullah en-Nevrûzî), (tahkik, açıklama ve haşiye: Muhammed Muhammed Emin), C.IV, Merkezü Tahkiku't-Turas, Külliyyetü'l-Âdâb Câmi'atü'l-Kahire.
- İbn TAGRİBİRDÎ, Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî (1992), *en-Nücûm ez-Zâhire fî Mülûk Mısır ve el-Kahire*, (neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), C. XI (16C), Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut.
- KOPRAMAN, Kâzım Yaşar (1987), "Mısır Memlûkleri(1205-1517)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VI, İstanbul, s. 433-543.
- KOPRAMAN, K.Y. (1989), *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- KOPRAMAN, K.Y. (1992), "Baybars I", *DİA*, C. 5, İstanbul, s. 221-223.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri (2004), "Kâbe Sembolizmi", *Sanat ve İnanç 1*, İstanbul, s. 91-104.
- LANE-POOLE, Stanley, (1886), *The Art of the Saracens in Egypt*, London.
- MAYER, Leo Aryeh (1933), *Saracenic Heraldry*, Oxford, Clarendon Press.
- MUHAMMED, Suad Mahir (1971), *Mesâcidu Mısır ve Evliyâuhâ es-Sâlihûn*, C. I-II-IV, Kahire.
- MÜBAREK, Ali Paşa, (1305), *el-Hitatu't-Tevfikıyyeti'l-Cedideti li-Mısra'l-Kahireti*, C. II, VI (6C) 1. Baskı, Kahire, Matbaatü'l-Kübra el-Emîriyye.
- ÖĞÜT, Rana Nergis (2004), "Modern Toplumda Sanat ve İnanç", *Sanat ve İnanç 1*, İstanbul.
- PASCHA Franz (1903), *Kairo*, Leipzig, Ernst Arthur Seeman Press.
- PEDERSEN, Jons (1979), "Mescid", *İA*, C. 8, MEB, İstanbul, s. 1-71.
- POPPER, William (1955), *Egypt and Syria under the Circassian Sultans, 1382-1468 A.D. Systematic Notes to ibn Taghrî Birdî's Chronicles of Egypt*, California, University of California Press.
- RABBAT, Nasser (1998), "Architects and Artists in Mamluk Society: the Perspective of the Sources", *Journal of Architectural Education*, 52, s. 30-37.
- RAYMOND, André (1995), *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (çev. Ali Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- RICHMOND, Ernest Tatham (1926), *Moslem Architecture 623 to 1516*, Royal Asiatic Society.
- RIZK, 'Asım Muhammed (1997), *Hangâvâtu's-Sûfiyyetu fî Mısır, 'Asru Devletü'k-Memâlikü'l-Burciyye (H.787-960/M.1385-1516), (1-el-Hangâtü'z-Zâhiriyyetü Berkûk, (786-788/1384-1386) Eserü rakam 187) C.II, Mektebetü Medbûlî, Kahire.*
- SALİM, Mahmud Rızk (1962), *'Asr Salâtin al-Mamâlik ve Netacuhû el-İlmî ve'l-Edebî*, C. III, Maktabat al-Âdâb.
- ŞEŞEN, Ramazan (1995), Eyyûbiler, *DİA*, C. 12, İstanbul, s. 20-31.

- TEKİNDAĞ, M.C. Şehabeddin (1960), "XV. Asrın Sonunda Memlûk Ordusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 15, s. 85-9.
- TEKİNDAĞ, M.C.Ş. (1961), *Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)*, İstanbul.
- TURGUT, İhsan (1993), *Sanat Felsefesi*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1948), *İslam Sanatı*, İstanbul.
- YETKİN, S. K. (1965), *İslam Mimarisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara.
- YETKİN, S. K. (1984), *İslam Ülkelerinde Sanat*, İstanbul.
- YETKİN, Suut Kemal (1954), *İslam Sanatı Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara.
- YILDIZ, Hakkı Dursun (1976), *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul.
- YİĞİT, İsmail (2002), "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, s. 748-756.